

MAGNUS KÄLLSTRÖM

Runbruk i förändring

NÅGRA TANKAR OM VIKINGATIDENS
SKRIFTRADITIONER

ORDET ”RUNBRUK” som jag har använt i titeln kan tolkas på olika sätt. Det kan till exempel handla om de olika funktioner som runskriften har fyllt och hur dessa har varierat genom århundradena. I de vikingatida runinskrifterna är som bekant minnesfunktionen den mest framträdande med det tusental av runstenar som ristades och restes under denna period. Många runinskrifter har säkert skattat åt förgängelsen, men just beträffande minnesinskrifterna i sten tror jag att det som har bevarats till vår tid ändå utgör en representativ del av det som en gång har skapats.

Ordet runbruk kan också användas för att beskriva hur själva teckensystemet – runalfabetet – har utnyttjats för att överföra ett språkligt meddelande till en skriven text. I detta föredrag, liksom i mitt forskningsprojekt ”Runsvenska skriftrationer”, är det främst detta runbruk som ligger i fokus. Jag har också valt att begränsa mig till en viss period, nämligen vikingatiden, som jag dock har låtit få ganska vida gränser, från början av 700-talet till och med 1100-talets första hälft. Detta motsvarar i grova drag den period då den yngre, 16-typiga varianten av runraden användes i Norden, och då den verkar ha varit relativt fri från (direkt) inflytande från det latinska alfabetet. Under denna period genomgår runorna stora förändringar på flera nivåer. Nya varianter

uppstår av både enskilda runtecken och av hela systemet. Vissa runor ändrar ljudvärde, medan andra får inskränkt eller utökade användning. Många av dessa förändringar genomförs över hela det område där runskriften har varit i bruk, medan andra verkar ha stannat på ett lokalt plan eller inom en viss grupp av skriftbrukare. Det förekommer också vissa novationer som har haft en ganska begränsad utbredning under vikingatid för att bli allmänt accepterade först under medeltiden.

I mitt projekt har jag valt att utgå från ett speciellt område, nämligen det runstensrika Uppland. Detta beror inte på att jag tror att detta område har varit motorn i bruket av runskrift under vikingatiden, utan helt enkelt på att vi här har det rikaste materialet från denna period. Det är dessutom grafiskt varierat och ger exempel på relativt många olika skriftbrukare. Jag kommer dock inte att låta min studie begränsas av de nutida nationsgränserna, utan jag måste givetvis ta hänsyn till hela det område där detta teckensystem har varit i bruk.

Egentligen finns det väldigt mycket som man skulle kunna diskutera beträffande de vikingatida runorna. Ett ännu olöst problem är exempelvis uppkomsten av den yngre runraden, och om detta har skett genom en gradvis utveckling ur de äldre runorna eller genom en medveten reform. En annan intressant fråga är om de äldre runorna levde vidare vid sidan av de yngre, och i så fall på vilket sätt. Man drar sig exempelvis till minnes bruket av äldre runor som en sorts lönnskrift på baksidan av Rökstenen.

Ett stort problemkomplex handlar om förhållandet mellan de olika varianter av den yngre runraden som verkar ha förekommit. Det gäller framför allt de båda huvudvarianterna: långkvistrunorna (eller normalrunorna) och kortkvistrunorna. Otto von Friesen hävdade på sin tid att det rörde sig om lokala varianter, där långkvistrunorna äldst hade sin hemorts rätt i Danmark, medan kortkvistrunorna vara kännetecknande för Sverige och Norge. Detta gav också avtryck i hans terminologi, där de förstnämnda kallades ”danska runor” och de senare ”svensk-norska”. En annan uppfattning finner man hos Elias Wessén, som menar

FIG. 1. Schematisk framställning av de båda huvudvarianterna av den yngre runraden: långkvistrunorna (överst) och kortkvistrunorna (nederst).
Efter Wessén 1957 (här något bearbetad).

de att båda varianterna sannolikt hade uppkommit i Danmark och att det ursprungligen var en funktionell skillnad dem emellan. De enklare kortkvistrunorna skulle ha utvecklats för ett mer vardagligt skriftbruk i trä, medan långkvistrunorna var ”stenrunorna” som i första hand var avsedda att användas på monumenten. På senare tid har Michael P. Barnes utmanat den traditionella uppdelningen i långkvistrunor och kortkvistrunor, och föreslår i stället att det har funnits en sorts alfabetiskt kontinuum med enklare och mer utarbetade runformer som det stod skriftbrukaren fritt att välja ifrån.¹

Den geografiska skillnaden mellan de båda varianterna som v. Friesen urskiljde i materialet från vikingatidens två första århundraden är dock fortfarande giltig, särskilt om man bara ser till stenmonumenten. Långkvistrunorna dominerar i Danmark, medan kortkvistrunorna i stort sett är enarådande i Sverige och Norge. Samtidigt ska man komma ihåg att materialet är mycket begränsat. På nutida svenskt område finns exempelvis endast ett trettiotal steninskrifter och ett tiotal inskrifter på lösföremål, som är ristade med kortkvistrunor. Dessa har samtidigt en stor geografisk spridning och uppträder från Skåne i söder till Hälsingland i norr. Det kan också noteras att en påfallande stor andel av dessa inskrifter – ungefär en tredjedel – kommer från Gotland.

Efter år 1000 verkar användningen av kortkvistrunraden i sin reno-
odlade form ha upphört på svenskt område, men vissa kortkvistformer
– framför allt **a** och **n**, men också **t** och **s** – lever vidare och förekommer
blandade med långkvistrunorna. Vi finner dem hos flera namnkunniga
uppländska runristare som exempelvis Åsmund Kåresson, Visäte och
Öpir.

Dessa ”blandinskrifter” har dock en mycket karakteristisk fördel-
ning. En skarp gräns verkar märkligt nog gå i Mälaren. Söder om denna
gräns förekommer kortkvistrunorna nästan aldrig blandade med lång-
kvistrunor, medan detta är något mycket vanligt i Uppland, Västman-
land och i Norrlandslandskapen. Värmland har endast två vikingatida
runinskrifter, men båda dessa har inslag av kortkvistrunor. En märklig
enklav utgör området kring Tidån på Vänerns östra strand (Vadsbo hä-
rad), där ett flertal inskrifter delvis består av kortkvistrunor. I Söder-
manland är däremot ”blandinskrifterna” lätt räknade och de få exempel
som finns tillhör framför allt den norra delen av landskapet.

Bruket på Öland påminner en hel del om det uppländska, medan
runor av kortkvisttyp är rätt ovanliga i senvikingatida runinskrifter från
Gotland. Det senare är lite förvånande med tanke på att kortkvistru-
norna här tycks ha varit i livaktigt bruk under äldre vikingatid.

Frågan är hur den skarpa gränsen i Mälaren ska förklaras. Vatten var
ju i forntiden oftare en förenande kraft än en avskiljare, men just i detta
fall blir gränsen mycket påfallande. Det är här intressant att studera en
runristare, som har varit verksam på båda sidor, nämligen Balle. I sina
många inskrifter i Trögden i sydvästra Uppland använder han inte säll-
an kortkvistrunorna **a** och **n**, men i Södermanland har han alltid lång-
kvistvarianterna av samma runor.

Kanske beror skiljet i Mälaren helt enkelt på en kronologisk skill-
nad. Långkvistrunorna var nära förbundna med det runstensmode som
blommar upp i slutet av 900-talet i Danmark och som därifrån sprider
sig norrut. Till Uppland tycks detta mode ha kommit först något eller
ett par decennier in på 1000-talet och det verkar då ha ett samband med

framför allt Engelsfärderna. Söder om Mälaren tycks runstensseden ha klingat av redan i mitten av 1000-talet, medan den i Uppland lever vidare och fortsätter in på 1100-talet.

Den äldsta gruppen av runstenar i centrala Uppland är ristade utslutande med långkvistrunor, medan ”blandinskrifterna” här verkar tillhöra ett något senare skede. Vid denna tid hade man i stort sett upphört att resa runstenar i Södermanland, vilket skulle kunna förklara den nästan totala frånvaron av kortkvistrunor i detta landskap. De ristningar som runristaren Balle har utfört i Södermanland ger i flera fall också ett mer ålderdomligt intryck än hans uppländska ristningar. Kan han helt enkelt ha börjat sin verksamhet i Södermanland, men lagt sig till med vissa nya runformer när han förflyttade sig norr om Mälaren?

Man kan också fråga sig varifrån kortkvistrunorna i de uppländska ”blandinskrifterna” egentligen kommer. Har de mest använts för inskrifter på trä, som Wessén tänkte sig, och därifrån plockats upp av vissa tongivande runristare? Jag kan inte ge något definitivt svar på denna fråga, men jag vill erinra om att det längs kusterna i nordöstra Uppland finns några runstenar, som har ett ganska stort inslag av kortkvistrunor. Dessa är av ornamentiken att döma ungefär samtida med de tidigaste rena långkvistinskrifterna i centrala Uppland. Inskrifter av liknande typ finner man även i Gästrikland, Hälsingland och Medelpad. Kanske har vi här spåren av en ”inhemsk” skrifttradition med ett relativt stort inslag av kortkvistrunor, som ursprungligen kanske har haft en betydligt vidare spridning, men som – åtminstone inom monumentalkonsten – har överflyglats av de dekorativa och mer lättlästa långkvistrunorna.

Det som jag här har presenterat är en sorts hypotes, som jag genom noggrannare studier av det faktiska materialet hoppas kunna verifiera eller förkasta. Detta kräver en noggrann och detaljerad genomgång av framför allt det uppländska runinskriftsmaterialet. Att detta vid första påseende ger intryck av att bestå av ett sammelsurium av drag som pekar i olika riktningar beror på att det är det kumulativa resultatet av ett intensivt skriftbruk under en dryg hundraårsperiod, där olika skriftriktning-

ar har blandats med varandra. Kronologin mellan ristningarna spelar därför en viktig roll. Denna har varit livligt diskuterad, men genom de senaste decenniernas landvinningar inom studiet av runstensornamentiken finns nu goda verktyg för en kronologisk skiktning av materialet.² En annan viktig roll spelas av den enskilde skriftbrukaren, där Uppland bjuder på både namnkunniga och mycket produktiva ristare och sådana som endast tycks ha verkat i en begränsad skala. Det är också tänkbart att det kan ha funnits olika typer av regionala mönster, som skriftbrukarna har anpassat sig efter.

Hittills har jag endast rört mig på den grafiska nivån, men denna blir först riktigt intressant om man försöker kombinera den med iakttagelser även på ortografisk nivå. Kan det finnas någon koppling mellan dessa nivåer som går utöver egenheterna hos den enskilde ristaren? En tanke är att en viss uppsättning av runformer också skulle kunna svara mot tillämpningen av vissa stavningsprinciper. Jag har inte kommit så långt att jag ens kan säga att det förhåller sig på detta sätt, men det är något jag kommer att undersöka.

Som ett exempel kan vi återvända till området kring Tidan – Vadsbo härad – i Västergötland, som jag nämnde tidigare. Detta är det enda område i Västergötland där kortkvistrunor i någon större utsträckning förekommer uppblandade med långkvistrunor. Samtidigt finns just i inskrifterna i Vadsbo härad vissa ortografiska drag som annars är ovanliga i de västgötska runinskrifterna. Hit hör till exempel att diftongen /æi/ ofta återges med digrafen **ai**, medan det i det övriga landskapet är vanligare med skrivningen **i**, vilket troligen också svarar mot ett uttal med [e:]. En annan egenhet är att så kallat palatalt *r* – det vill säga /r/ – ofta återges med **r**-runan, medan skrivningen **ᚱ** annars är i stort sett enarådande i Västergötland under vikingatiden.³ Båda dessa drag pekar västerut mot västnordiskt område och det gör egentligen kortkvistrunorna också. Kanske har det av någon anledning funnits ett kulturellt inflytande västerifrån i just Vadsbo härad, och rimligtvis ska man också här tänka sig att dessa kontakter har gått över Vänerne via Värmland, där

ju runbruket tycks ha varit av ett liknande slag. Ett annat tänkbart influensområde är givetvis Bohuslän.

Jag är visserligen endast i början av min undersökning, men jag hoppas att just studiet av kombinationen mellan grafiska och ortografiska drag ska ge nya insikter i användningen och utvecklingen av det vikingatida skriftsystemet. Dessa undersökningar kräver dock en noggrann genomgång av främst det uppländska runstensmaterialet.

De flesta av de uppländska runinskrifterna är som bekant föredömligt publicerade av Elias Wessén och Sven B.F. Jansson i *Upplands runinskrifter*, som utkom mellan åren 1940 och 1958. Många senare fynd har publicerats i artiklar i *Fornvännen* och sedan början av 1990-talet mer kortfattat i tidskriften *Nytt om runer*, som ges ut av Runearkivet i Oslo. Det finns dock mellan 50 och 100 uppländska runstensfynd, som av olika skäl bara har beskrivits i otryckta rapporter och där det ibland till och med saknas fotografier. Många av dessa inskrifter lät man avsiktligt bli att publicera, eftersom de ändå skulle behandlas i ett planerat supplementband till *Upplands runinskrifter*. Av olika skäl har detta band aldrig blivit skrivet. Som en del i projektet kommer jag därför att arbeta med ett sådant supplement där de preliminära artiklarna ska kunna publiceras i digital form på Riksantikvarieämbetets hemsida. Mitt forskningsprojekt har därför också fått undertiteln ”och ett supplement till Upplands runinskrifter”.

De ännu opublicerade inskrifterna utgörs visserligen ofta av mindre fragment, men även sådana kan rymma viktig information när de relateras till ett större sammanhang. Jag tänkte därför avslutningsvis ge ett exempel, som jag har hämtat från Spånga kyrka här i Stockholm. Detta är en ovanligt runstensrik kyrka och många av runstenarna påträffades i samband med kyrkans renovering i mitten av 1950-talet. Den 15 mars 1954 upptäcktes exempelvis ett tidigare okänt runstensfragment i den södra långhusmuren. Redan dagen efter var Sven B.F. Jansson på plats, men eftersom ristningslinjerna var fyllda med gammalt bruk kunde han inte göra någon fullständig undersökning. Först i juni 1961 fick han till-

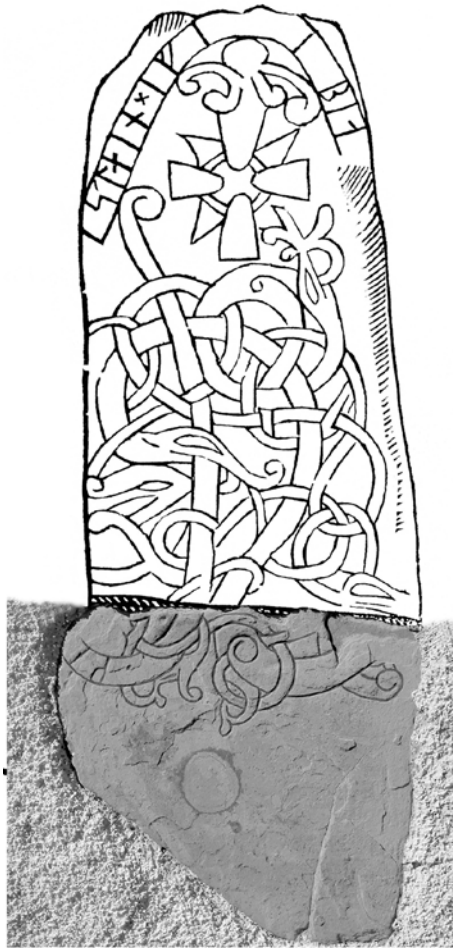

FIG. 2. Fotomontage av runstenen U 63 från Spånga kyrka i Uppland. Den övre delen avbildades 1682 av J. Hadorph och J. Leitz och är nu till största delen försvunnen. Den nedre delen upptäcktes 1954 i kyrkans sydvägg.

Foto ATA resp. Magnus Källström.

fälle till detta och målade då även upp ristningen. Jansson skrev givetvis en rapport till Riksantikvarieämbetet, men den förblev opublicerad i väntan på det planerade supplementbandet.

Av stenens inskrift återstår tyvärr inte så mycket. Endast runorna ·ke ... går att läsa och de måste av placeringen i runslingan att döma svara mot början av ett namn. Det nu bevarade fragmentet har utgjort fotstycket till en runsten och av ornamentiken framgår att stenen är ristad av en mycket skicklig runristare. Stenmaterialet utgörs av sandsten och det är förmodligen också förklaringen till fragmentets placering i muren. Det sitter nämligen i det ursprungliga långhusets sydöstra hörn, och har alltså fungerat som en del av kantkedjan i detta hörn, innan kyrkan på 1300-talet förlängdes åt öster. Byggnadsdetaljer av sandsten gav kyrkobyggnaden status och det är tydligt att även kasserade runstenar kunde användas för detta ändamål.⁴

Fragmentet i långhusmuren är inte den enda runsten av sandsten som är känd från Spånga kyrka. På 1600-talet låg också ett större fragment av en sådan som golvsten inne i koret. Denna sten har i *Upplands runinskrifter* beteckningen U 63. Av inskriften återstod endast ett brottstycke ("... stenen efter Björn(?) ..."), men stenen hade enligt de äldre avbildningarna en mycket rik ornamentik. Det intressantaste är dock att den av allt att döma går att passa ihop med fragmentet i långhusmuren och att de båda fragmenten en gång har utgjort delar av en och samma sten. Den del som på 1600-talet låg i korgolvet har senare blivit ännu mer åtgången och i dag återstår endast delar av ornamentiken. Såväl linjeföringen och huggningstekniken som stenyntans karaktär visar dock att fragmenten måste ha tillhört samma sten.

Vi får visserligen inte så mycket mer av sammanhängande runtext, men när delarna passas samman är tydligt att denna sten måste vara utförd av en runristare som även har verkat på andra platser i grannskapet. Han är helt säkert upphovsmannen till en runsten vid Råsta (U 77), liksom till den vackra Sundbyhällen (U 80), båda ursprungligen tillhörande Spånga socken. Söker man sig vidare norrut hittar man flera verk

av samma person i bl.a. Järfälla, Täby, Vallentuna och Hammarby. Det har påståtts att Sundbyhällen skulle vara ristad av den kände ristaren Fot, och Råstastenen har tillskrivits hans son Torgöt Fotsarve.⁵ Detta är av flera skäl helt osannolikt. I stället bildar de stenar som jag har nämnt en grupp som är tydligt sammanhållen på ornamental, grafisk och ortografisk nivå, och som klart skiljer sig från ristningarna av både Fot och Torgöt. Jag tror att vi också kan knyta en signerad ristning till denna grupp. Den finns vid Fällbro i Täby (U 145), och där vi får veta att ristarens namn var Olev. Denne ristare har inte studerats särskilt mycket, men kan nu visas ha varit flitigt verksam inom ett begränsat område i sydöstra Uppland.⁶

Olevs sätt att använda den vikingatida futharken innehåller flera intressanta drag, men jag ska inte alls gå in på dessa här, eftersom detta tillhör mitt framtida arbete. Med exemplet från Spånga vill jag endast antyda hur ett till synes obetydligt fragment kan ingå i ett större sammanhang och bidra till nya insikter, och hur viktigt det är att varje nytt runfynd görs tillgängligt för forskningen.

Föredrag den 2 mars 2010⁷

REFERENSER

- AXELSON, JAN, 1993: *Mellansvenska runristare. Förteckning över signerade och attribuerade inskrifter*. Uppsala. (Runrön 5.)
- BARNES, MICHAEL P., 2006: Standardised futharks. A useful tool or a delusion? I: Marie Stoklund et al. (red.) *Runes and their secrets. Studies in runology*, s. 11–29. Copenhagen.
- BERGMAN, BENGT, 1948: *Uppländsk runstens- och bildstensristning. En konsthistorisk studie*. Stockholm.
- BONNIER, ANN CATHERINE, 1987: *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350*. Uppsala. (Upplands fornminnesförenings tidskrift 51.)

- CROCKER, KYLE ROBERT, 1982: *'Fotr risti': a runographer's style in the context of eleventh-century Upplandic memorial art*. Ann Arbor, Michigan. (University Microfilms International.)
- FRIESEN, OTTO V., 1933: De svenska runinskrifterna. I: Otto v. Friesen (utg.), *Runorna*, s. 145–248. (Nordisk Kultur 6.)
- GRÄSLUND, ANNE-SOFIE, 2006: Dating the Swedish Viking-Age rune stones on stylistic grounds. I: Marie Stoklund et al. (red.), *Runes and their secrets. Studies in runology*, s. 117–39. Copenhagen.
- KÄLLSTRÖM, MAGNUS, 2007: *Mästare och minnesmärken. Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Stockholm. (Stockholm Studies in Scandinavian Philology. N.S. 43.)
- LARSSON, PATRIK, 2002: *Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter*. Uppsala. (Runrön 17.)
- U + nr = Nummer i *Upplands runinskrifter*. 1–4. Granskade och tolkade av ELIAS WESSÉN och SVEN B. F. JANSSON. 1940–58. Stockholm. (Sveriges runinskrifter 6–9.)
- WESSÉN, ELIAS, 1957: *Om vikingatidens runor*. Stockholm. (KVHAA, Filologiskt arkiv 6.)
- WESSÉN, ELIAS, 1969: *Från Rök till Forsa. Om runornas historia under vikingatiden*. Stockholm. (KVHAA, Filologiskt arkiv 14.)

NOTER

1. Beträffande teorier rörande förhållandet mellan de olika varianterna av den yngre runraden, se exempelvis v. Friesen 1933, s. 145 ff., Wessén 1957, 1969 samt Barnes 2006.
2. Jag syftar här på den typologi som har utarbetats av Anne-Sofie Gräslund (se till exempel Gräslund 2006). Metoden får dock inte användas okritiskt (jfr Källström 2007, s. 64 ff.)
3. Detta påpekas av Larsson (2002, s. 170), som också nämner en möjlig anknytning till bruket i Norge.
4. Om bruket av byggnadsdetaljer av sandsten i uppländska kyrkor, se Bonnier 1987, s. 63, 221 med hänvisningar.
5. Se Axelson 1993, s. 29, 72 med hänvisningar.
6. Samme ristare har även signerat den försvunna U 162 i Täby. Den utförligaste behandlingen av ristaren Olev finns hos Crocker 1982, s. 307 ff., som dock endast behandlar ett fåtal av de ristningar som kan räknas till denna grupp. – Att det tidigast kända fragmentet av U 63 bör ha tillhört en sten ristad av Olev har först iakttagits av Bengt Bergman (1948, s. 165).

7. Magnus Källström är fil.dr i nordiska språk och innehar en postdoktoral tjänst inom runforskningsområdet vid Riksantikvarieämbetet. Tjänsten stöds av Riksbankens Jubileumsfond och Vitterhetsakademien.